

הַעֲבָרָה

רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מייסדו ועורכו הראשון ב"צ כץ ז"ל

המערכת:

ברוך קרוא

יהודה סלוצקי

המזכיר:

א. אהרוני

מועצת המערכת:

ב"צ דינור

יוחנן טברסקי

יצחק מאור

זלמן שזר

תל-אביב

אייר תשכ"ו

חוברת י"ג

הוצאת "אלתירא", אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה
בהשתתפות משרד החינוך והתרבות וקרן י. ל. ורחל גולדברג
ובסיוע מר אברהם שפייזנהנדלר בארצות-הברית

ישראל קלויזנר

א.

בימים אלה, עם צאת שני החלקים האחרונים של מחקרו הגדול של ד"ר ישראל קלויזנר על תולדות וזיבת-ציון ברוסיה ועם מלאת ששים שנה למחברו של מחקר זה טוב לערוך מעין סיכום ראשון לפעולתו המבורכת של אחד החוקרים המתמידים בתולדותיהם של היהודים והתנועה הציונית במזרח-אירופה.

ימי ילדותו של ישראל קלויזנר עברו עליו בעיר הקטנה טרוקי, מערבית-דרומית מוילנה, היא העיר הידועה כמרכז הקראים בליטא. בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם הראשונה התגוררו בטרוקי כ-1200 יהודים (רבניים) וכ-400 קראים, שהיו יחד כמחצית מתור שבי המקום. בעיר זו נולד ישראל קלויזנר

בכ"ח אדר ב' תרס"ח (4.4.1905) לאביו חיים-שבתי (*). סוחר אמיד שהיה מזכיר האגודה הציונית בקהילתו, ולאמו רחל לאה לבית קופלוביץ. ראשית חינוכו קיבל בבית הספר העברי שהוקם בעיר בהשתדלות אביו.

משפרצה מלחמת העולם הראשונה וחזית זמלחמה התקרבה לטרוקי — עברה המשפחה לוילנה. הנער ישראל למד בגימנסיה עירונית שתחילתה רוסית וסופה — עם השתלטות הפולנים באיזור — פולנית, וסיים גימנסיה זו בשנת תרפ"ה (1925) בהצטיינות.

בעשר השנים שלאחר מכן למד קלויזנר במכון למדעי הרוח של האוניברסיטה ע"ש סטיפאן באטורי בוילנה, בחוגים להיסטוריה ולפילוסופיה, כשהוא לוקח חלק פעיל בחייהם הציבוריים של הסטודנטים היהודיים הציוניים. הוא השתתף ביסוד אגודת הסטודנטים "קדימה" והיה חבר ועד האגודה לעזרה הדדית של הסטודנטים. בתחומי האוניברסיטה ייסד חוג סטודנטים לחקר תולדות היהודים והיה בין המשפיעים על שלטונות האוניברסיטה להקים "ליקטוראט" (משרת

(*) חיים שבתי קלויזנר למד בימי נעוריו עם בן-דודו יוסף (מי שהיה לאחר מכן פר' יוסף קלויזנר) מסי המורה המשכיל איש וילנה פֵינחס שוקיאן (ר' י. קלויזנר -דרכי לקראת התחיה והגאולה" ת"א 1955, ח"א, עמ' 19—23).

מרצה) לשפה העברית. מחוץ לתחומי האוניברסיטה השתתף קלויזנר בחייה התרבותיים של הקהילה היהודית. היה חבר הוועדה הביבליוגרפית של ספרית שטראשון ובהשתדלותו סודר בה קטלוג חדיש, כן היה קלויזנר חבר מערכת השבועון „זרמים“ (תרצ״ב) וכתב בעתון המקומי „די צייט“, כן שלח כתבות מוילנה ל„הצפירה“.

בשנת 1935 סיים קלויזנר את חוק לימדיו באוניברסיטה וקיבל את התואר מוסמך לפילוסופיה. את עבודת הגמר למורו פר' קושציאלקובסקי כתב קלויזנר על קורות החברא-קדישא דוילנה, לפי תעודותיה ופנקסיה. הפרופסור הפולני שלח את עבודת תלמידו לחוות דעתו של פרופסור מאיר בלאבאן, שכתב לאחר מכן: „תיכף הכרתי שכאן לפני עבודה של אדם צעיר בעל עתיד מזהיר“ (*). שנה לפני גמר לימדיו באוניברסיטה החל קלויזנר ללמד היסטוריה בגימנסיה העברית של חברת „תרבות“ ע״ש ד״ר יוסף אפשטיין, אף ערך את „ספר יובל העשרים“ של גימנסיה זו, שיצא לאור בשנת 1936.

בראשית תרצ״ז (1936) עלה ישראל קלויזנר לארץ ישראל ונכנס לעבוד בארכיון הציוני המרכזי בירושלים, שבו התמסר במיוחד למחלקת הארכיונים הפרטיים (בהם ארכיוניהם של א. א. דרויאנוב, מ. מ. אוסישקין ורבים אחרים מראשי התנועה הציונית), ומאז 1956 משמש הוא סגן-מנהל הארכיון. עם עלותו ארצה המשיך קלויזנר את לימדיו כתלמיד מחקר באוניברסיטה בירושלים ובשנת 1942 קיבל בה את התואר ד״ר לפילוסופיה. הוא נטל חלק בעבודת החברות המוסדות המדעיים ההיסטוריים השונים בירושלים, בהם „החברה הארצישראלית להיסטוריה ואתנוגרפיה“, „הארכיון לתולדות ישראל“ ו„יד ושם“. פרסם עבודות ומחקרים ב„ציון“, ב„העבר“ ובכתבי-עת אחרים. השתתף בעריכת ספר היובל לכבוד ד״ר נ. מ. גלבר (ת״א 1963).

ב

עבודתו המדעית של ד״ר י. קלויזנר מתחלקת לשנים: 1) מחקרים בתולדות יהודי ליטא ובמיוחד — קהילת וילנה. החשובים בהם: ספריו „תולדות בית העלמין הישן בוילנה“ (וילנה, תרצ״ה), „תולדות הקהילה העברית בוילנה“, ח״א (שם, תרצ״ו), יצא לאור בשנת 1939 בתרגום לאידיש ע״י המורה הסופר איש וילנה אליהו יעקב גולדשמידט), „וילנה בתקופת הגאון“ (ירושלים תש״ג), ומאמריו „יהודה ספרא ודיינא (היטוד)“ שבא ב„ציון“ ב' (תרצ״ז), „תולדות היהודים בליטא“, ח״ב ציון בליטא“ ו„התנועה הציונית בליטא“, שבאו בספר „יהדות ליטא“ כרך א' (ת״א תש״ך).

בארבעת המחקרים הראשונים מאלה הנזכרים לעיל תאר קלויזנר לפי מקורות ראשוניים, שמצאם בארכיונים הכלליים והעבריים בוילנה, את תולדות הקהילה הגדולה, ירושלים דליטא, במאה הי״ח, כשהוא מתרכז בעיקר בתאור ארגונה הפנימי ויחסיה עם השלטונות החברה הנוצרית הסובבת אותה.

(* מ. באלאבאן, הקדמה לספרו של י. קלויזנר „תולדות הקהילה העברית בוילנה“ ח״א, (וילנה תרצ״ח), עמ' 10. באלאבאן כתב ביקורת מפורטת על ספרו הראשון של קלויזנר „תולדות בית העלמין הישן בוילנה“ („נאש פשעגלאנד“ 22.9.35), ובה העיר „על ההקפדה המרובה של המחבר הצעיר אפילו בנוגע לפרטי החקירה ועל אופן ההסברה של הענין, שהוא בבחינת מועט המחזיק את המרובה“ (שם, עמ' 11).

חשיבותם של מחקרים אלה גדולה שבעתיים כיום, לאחר שוילנה היהודית חרבה והקשר עם הארכיונים ההיסטוריים שלה (במידה שנשתמרו) נותק לתקופה ארוכה שאין לראות את סיומה. מבחינה זו נותנות עבודות אלה תמונה מפורטת של ארגונה וחייה המדיניים של קהילת וילנה בסוף ימי השלטון הפולני במאה הי"ח. הבאה ללמדנו גם על חייהן של שאר קהילות ישראל בליטא ואף בפולין בימים ההם.

בקשר עם עבודתו בסידור הארכיונים של חובבי־ציון הראשונים בארכיון הציוני החל ד"ר ישראל קלויזנר בפרסום עבודות מחקר על תולדות "חיבת־ציון". עבודותיו הראשונות הוקדשו למבשרי הציונות (המתוגרפיה על "ר' חיים צבי שניאורסון" ירושלים תש"ג, הוצאתם לאור של כל כתבי הציונים של הרב צבי קאלישר, בלית מבוא היסטורי מפורט, ירושלים תש"ז).

מתוגרפיה מפורטת הקדיש ד"ר קלויזנר לשדה שעליו כמעט ולא נכתב דבר בספרות המחקר הציונית, הוא "חיבת ציון בדומניה" (ירושלים, תשי"ח). תנועה שמילאה תפקיד ראשון במעלה בראשית ימי ההתישבות היהודית החדשה בארץ ישראל (יסוד ראש פנה וזכרון יעקב, ונסיונות להתישבות בגולן). לתקופת הרצל הקדיש קלויזנר את ספרו "אופוזיציה להרצל" (ירושלים, תש"ד), שבו תאר את תולדות ימיה הקצרים של "הפרקציה הדימוקרטיית", שמילאה תפקיד חשוב ביותר בעיצוב דמותה של התנועה הציונית בימיה הראשונים והיתה קשורה רובה ככולה עם הציונות הרוסית. מעבודותיו הקטנות יותר ראוי להזכיר את "תולדות האגודה נס ציונה בוולוז'ין" (ירושלים, תשי"ד), את מאמרו על אדם רוזנברג* (מחלוצי "חיבת־ציון" בארצות־הברית, ואת המבוא לתרגום מאמרו של הרב מ. נורוק על "ועידת ציוני רוסיה במינסק באוגוסט 1902**). ובימים אלה הגיע לכלל סיומו ויצא לאור ספרו הגדול, התנועה לציון ברוסיה" המקיף את תולדות "חיבת ציון" ברוסיה מראשיתה עד הקונגרס הראשון. הספר יצא בשלושה חלקים: חלק א' — "בהתעורר עם" (ירושלים, תשכ"ב)*** (חלקים ב'—ג' בשם "מקאטוביץ עד באזל" (ירושלים, תשכ"ה)****). בספר זה ניתנה לראשונה סקירה מקיפה על תנועת "חיבת ציון" ברוסיה בכל שנותיה על סמך המקורות הראשונים השמורים בארכיון הציוני, בבית הספרים הלאומי בירושלים ובמקומות אחרים. חשיבות יתרה נודעת לחלק האחרון של הספר הודן בתולדות התנועה מיסוד הוועד האודיסאי (1890) עד הקונגרס הראשון בבאזל (1897) — תקופה חשובה שלא זכתה עד כה לסיכום היסטורי מלא כל שהוא.

ג

ספריו ומחקריו של ישראל קלויזנר כתובים תוך שיטתיות מדעית והסתמכות מתמדת על המקורות הראשונים. אין הוא מרבה בסיכומים, במסקנות ובקביעה הנחות.

במקום זה מביא הוא בפני הקורא את העובדות ההיסטוריות, את המקורות

* בא בקובץ של א. קוצר, "הנשכחים", ת"א 1958.

** יצא בחוברת מיוחדת בירושלים, תשכ"ב.

*** ר' רשימתי על ספר זה ב"העבר" חוב' י' (אייר תשכ"ג), עמ' 204—206.

**** ר' רשימתו של ב. קרוא על ספר זה בחוברת זו, עמ' 194—196.

להן או את סיכום תוכן המקורות. לפעמים מביא הוא שפע רב של פרטים העלול לייגע את הקורא הרגיל ולהפריע לו לראות את התמונה בכללותה, בבחינת עושר שמור לבעליו לרעתו. מבחינה זו אין ספריו של קלויזנר מהוים חומר קריאה קל. הם תובעים מהקורא עיון ומחשבה. אולם כל מי שיש לו הכשרה קודמת וידיעות כלליות מספיקות על תולדות התקופה ועל יהדות רוסיה — ישאב מהם ידיעות רבות תדשות ומענינות, אף ימצא בהם דחיפה למחקרים חדשים ומעין מדריך ביבליוגרפי רב-ערך למחקרים אלה.

דוקא מתוך הסיפור הכרונולוגי היבש לכאורה של המאורעות מתבלטת מהן באכזריות האמת ההיסטורית. אף בנושא קטן וצדדי „קורות בית העלמין הישן בוילנה“ יודע ד"ר קלויזנר להעלות תוך צירוף העובדות את תמונת הגלות המרה שבה היו שרויים היהודים בגלות פולין. את מאבקם על זכותם האלמנטרית לתת קבורה מכובדת לבני עדתם שנפטרו על אדמת נכר. בלי פרוזות על פיאודליזם, ריאקציה וכד' מתאר הוא לנו בצורה משכנעת את המשטר האוליגרכי, את שלטון קומץ המיוחסים העשירים בקהילה היהודית בסוף המאה הי"ח ואת התמרדות „ההמון“ בהם. לאור התעודות משתנית גם דמותה של האישיות המרכזית בקהילת וילנה בימים ההם — הגר"א. מתברר שהגר"א לא היה פרוש יושב בית, שאין לו אלא ד' אמות של הלכה. הוא מתערב ולוקח חלק פעיל לא רק בפולמוס הדתי עם החסידים, אלא גם בריב המעמדי שבין „ההמון“ לבין ה„נכבדים“ בקהילה, ובהיותו בן למשפחה מיוחסת. עומד הוא לצידם של ראשי הקהל. המתנגדים לו אינם חוששים לפגוע בכבודו ולטעון „שהגר"א אינו עושה כלום ורק אוכל מכספי הקהל“ (*). רגילים אנו לקרוא על החסידים בליטא כעל כת של נרדפים, מתברר כי שני הצדדים, החסידים ומתנגדיהם, אינם בוררים כלל וכלל באמצעים במלחמתם, אף נוקטים בפניה אל השלטונות ובמלשינות הדדית. החסידים אף הגדילו ותפסו בשנת 1799 את השלטון בקהילה בעזרת השלטונות הזרים.

הפולמוס בין רבה של וילנה ר' שמואל בן אביגדור לבין ראשי הקהילה אף הוא אינו מחלוקת לשם שמים. הרב, כנהוג בימים ההם, קונה את משרת הרבנות בכסף, ראשי הקהל הרוצים להיפטר ממנו מביאים את טענותיהם בפני הגוים ומעידים שהרב הוא שיכור, מסר שבועה, לוקח שוחד, זייפן.

חסידי הרב אינם טומנים ידם בצלחת ומוכיחים שראשי הקהל מועלים בכספי המיסים, מזייפים את הבחירות להנהלת הקהל וכו' וכו'.

באזירה זו של התפוררות ארגונית ורוחנית מתרבים מקרי המרת הדת ובין המשומדים גם בנו של ראש הקהל בוילנה.

בדרך זו מוארים גם תולדותיה של „חיבת ציון“ מראשיתה ומודגש הפער הגדול בין הרעיון הכביר שפעם בקרב מייסדיה של התנועה, בין מטרתה הסופית הגדולה להשיב את האומה כולה אל אדמתה ולהחזירה לחיי עבודה ויצירה לבין אולת היד הארגונית ודלות אמצעיה באנשים ובכספים. המפתחות הבאים בסוף כל ספר וספר ותוכן הענינים המפורט הופכים ספרים אלה לאנציקלופדיה של „חיבת ציון“ ברוסיה וברומניה.

(*) „וילנה בתקופת הגאון“, עמ' 153.

קשריו האמיצים של ד"ר ישראל קלוזנר עם יהדות רוסיה מצאו להם
 בטוי גם בהשתתפותו המתמדת ב"העבר" שבו פרסם מאמרים* והביא לבית-
 הדפוס תעודות ומכתבים רבי ערך**).
 סיכום ביניים מטוף זה על עבודתו המדעית הברוכה של ד"ר ישראל
 קלוזנר מעורר בנו את התקוה כי גם בשנים הבאות ימשיך להעשיר את ספרותנו
 ההיסטורית במחקריו החשובים ויעזור לשפוך אור על תולדות יהדות רוסיה.
 שכולנו החיים היום במדינת ישראל הננו צאצאיה. אם מבחינת מוצאנו הגיאוגרפי.
 ואם מבחינה מקורות חיותנו הרוחניים.

* ר' יוסף בן אליהו, קרובו הנאור של הגר"א (חוב' ב'), שמעון דובנוב
 ותנועת חיבת ציון (חוב' ז'); "הפרעות ברוסיה בראשית שנות השמונים בשירה
 ובסיפור" (חוב' ט').

** תזכירו של פ. סמולנסקין לחברת כ"ח (חוברת ד'); תזכירו של שר הפלך
 הוילנאי פאלן על בעית היהודים ברוסיה (חוב' ז'); אגרותיו של מ. אוסישקין לי.
 אייזנשטאדט (חוב' י"ב).

כתבי ד"ר ישראל קלויזנר

(רשימה ביבליוגרפיה *)

ספרים וחברות :

קורות בית העלמין הישן בוילנה
יוצא לאור בהשתתפות הקהילה העברית
בוילנה, תרצ"ה ; 110 עמ' עברית, 4 עמ'
אידיש, 28 עמ' פולנית.

תולדות הקהילה העברית בוילנה

חלק ראשון : הסביבה והקהל, יוצא לאור
ע"י הקהילה העברית בוילנה, וילנה,
תרצ"ח, 246 עמ'. (הופיע בתרגום אידיש).
געשיכטע פון דער יידישער קהילה אין
וילנע

ערשטער טייל : די סביבה און דער קהל,
פון העברעאיש : א. י. גאלדשמידט, וילנע,
תרצ"ט, הוצאת הקהילה העברית, 336 עמ'.

וילנא בתקופת הגאון

המלחמה הרוחנית החברתית בקהילת
וילנא בתקופת הגר"א, ירושלים, תש"ב.
הוצ' ראובן מס, 311 עמ'.

רבי חיים צבי שניאורסון

הוצ' המחלקה הדתית לעניני נוער ע"י
הנהלת ההסתדרות הציונית, ירושלים,
תש"ג, 108 עמ'.

הכתבים הציוניים של הרב צבי קאלישר
בחוספת מבוא, הערות ובאורים, הוצ'
מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ו, 84,
תקס"ט עמ'.

הגנת הישוב

ראשי פרקים לתולדות ההגנה. הלשכה
הראשית של הקק"ל, ירושלים, תש"ח,
11 עמ'.

תולדות האגודה „נס ציונה“ בוולוז'ין

תעודות ומסמכים, הוצ' מוסד הרב קוק,
ירושלים, תשי"ד, קכ"ד עמ'.

חיבת ציון ברומניה

הוצ' הספרייה הציונית, ירושלים, תשי"ח,
377 עמ'. (זכה בפרס עיריית חולון ע"ש
ד"ר ח. קוגל).

* נערכה בסיוע א. אהרוני.

אופוזיציה להרצל

הוצ' „אהי עבר“, ירושלים, תש"ך, 259 עמ'.

בהתעורר עם

(התנועה לציון ברוסיה, א) : העליה הראש
שונה מרוסיה, הוצ' הספרייה הציונית,
ירושלים, תשכ"ב, 558 עמ'.

חלוצי הדיבור העברי בארצות הגולה

„לשוננו לעם“ (מחזור ט"ו, קונטרס א"ב,
מרחשון—כסלו תשכ"ד), הוצ' האקדמיה
ללשון העברית, ירושלים, מ"ח עמ'.

הרב צבי הירש קאלישר, ררישת ציון

עם מבוא הערות, הוצ' מוסד הרב קוק,
ירושלים תשכ"ד, 239 עמ'.

מקאטוביץ עד באזל

ב' כרכים (התנועה לציון ברוסיה ב"ג) :
ב. מועידת קאטוביץ עד ייסוד „הועד
האוניברסיטאי“, תרמ"ה—תר"ן, 424 עמ' ;
ג. מראשיתו של גל העליה השניה עד
הקונגרס הציוני בבאזל, תר"ן—תרנ"ו,
454 עמ'. הוצ' הספרייה הציונית, ירושלים,
תשכ"ה (זכה בפרס אוסישקין של הקק"ל).

קרקע ורוח

חייו ופעלו של פרופסור צבי הרמן שפירא,
הוצ' הקרן הקיימת לישראל האוניברסיטה
העברית, ירושלים, תשכ"ו, 76 עמ'.

רשימות ומחקרים :

בערי המדינה (ווילנה)

„הצפירה“ 22.3.1927, גל' 69 (חתום : ישראל
ווילנאי).

מכתב מווילנא

שם 5.8.1927, גל' 197 (חתום : ישראל).

תעלולי חיוודישיאים בעיריית ווילנה

שם 30.1.1928, גל' 27, (חתום : ל. ר.).

מכתב מווילנא

שם, 28.5.1928, גל' 121 (חתום : ישראל).

אחרי מטתו של יוסף רגנסבורג ז"ל

„העולם“ כרך י"ח, תר"ץ, גל' כ"ד, עמ' 476.

התנועה העברית בוילנה

„הצפירה“ 26.3.1931, גל' 11 (חתום : מר.).

די ווילנער צדקה גדולה

(היסטאָרישע נאָטיצן), די צייט, ווילנע.
20.8.1931

במצר

(על המצוקה הכלכלית הפוליטית של
יהודי אירופה), "זרמים" שבועון, וילנה
תרצ"ב, גל' א'.

בועידה המושלמית בירושלים

שם, שם, גל' ב' (חתום: י. ק-ר).

פנחס בר' אריה שוקיאן ז"ל

(נקרולוג), שם, שם.

"הנאצים"

שם, גל' ג.

ועידת הציונים הריביזיוניסטים

שם, גל' ד (חתום: י. ק-ר).

לקראת הועידה הארצית

(של הסתדרות הציונים הכללים בפולניה).

שם, גל' ה.

הלחם

(במלאת 50 שנה לתנועה "חיבת ציון"

ולמ. אוסישקין), שם, גל' ו.

בשעת חירום

(על "ועדה הפיתוח" ששלחה אנגליה

לא"י), שם, גל' ז.

"נומרוס קלאוזוס"

(ההגבלות ליהודים באוניברסיטאות פולין).

שם, גל' ט.

שינוי לטובה

(על מתן זכויות ממשלתיות לגימנסיה

"תרבות" בביאליסטוק), שם, גל' ט.

בארץ האינקוויזיציה האדומה

שם, גל' י.

יריד המזרח בתל-אביב

שם, גל' יא.

המשפט בוויילנה

(על פסה"ד במשפט מאורעות הסטודנטים

בוויילנה), שם, גל' יא.

לקראת העליה החמישית

שם, גל' יב.

קונגרס יהודי עולמי

שם, גל' יד.

לקורות העברים בוויילנה

א. ביקור חולים ורופאים במאה הי"ז והי"ח.

שם, גל' יז, יח.

צו דער געשיכטע פון יידן אין ווילנע

די צייט, ווילנע, 1934 : 17.8 : 28.8

31.8 : 7.9 : 14.9

מכון ביאליק

(על הצורך באקדמיה למדע היהדות),

"העולם", כרך כ"ג, תרצ"ה, גל' 13, עמ'

202—203.

די ווילנער תלמוד תורה

(היסטאָרישע נאָטיצן), די צייט, 17.5.1935.

מכח היסטאָרישע שמרעסן

שם, 4.12.1935.

עשרים שנות קיומה של הגימנסיה

העברית

ספר יובל העשרים של הגימנסיה העברית

ע"י "תרבות" ע"ש ד"ר יוסף אפשטיין ז"ל

בוויילנה, הוצ' ועד היובל, וילנה, תרצ"ו,

עמ' 5—15.

כינוס

(על הצורך בארכיון מרכזי לתולדות

היהודים), "העולם", כרך כ"ה, תרצ"ו,

גל' 5, עמ' 88.

יהודה ספרא ודיינא (היסר"ד)

(לדמותם של היחסים הנימוסים הצבוריים

בקהילת וילנה במאה הי"ח), "ציון" כרך

ב', ירושלים, תרצ"ז, עמ' 137—152 (הופיע

גם בתדפיס מיוחד).

מתפקידי הסתדרות הסטודנטים

דבר הסטודנט הציוני הכללי, ירושלים,

שבט תרצ"ח, עמ' 8—6.

מימים ראשונים

בקורת על הספרים: "זכרונות לבית דוד",

שבעים שנה עבודה על שדה התחיה למ.

דוד שוב, חלק א', ירושלים, תרצ"ז

ו. זכרונות ירושלים, צבי שמש, ירושלים,

תרצ"ץ, "גיב הסטודנט", ירושלים, תרצ"ח,

חוב' 8.

שלושה מכתבים של הרב שמואל מהר"ר

לבר ז"ל

"העולם", כרך כ"ו, תרצ"ח, גל' א, עמ'

27—26.

הדקלרציה הסרבית (1917)

שם, שם, גל' ט', עמ' 148—149.

כתב-אשמה נגד אלתר דרויאנוב (1911)

שם, שם, גל' מ"א, עמ' 787—786.

מימי העליה הראשונה

(ב' מכתבים מארכיונו של יצחק רילף,

בצירוף מבוא הערות), שם, כרך כ"ז,

תרצ"ט, גל' ל"ט, עמ' 761—760; גל' מ,

עמ' 780—779.

מארכיונו של הרב צבי-הירש קלישר ז"ל

סיני, ירושלים, כרך ד', תרצ"ט, עמ'

ש"א—שפ"ה; תרי"ג—תרכ"א; כרך ה', תרצ"ט—ת"ש, עמ' רס"ד—רס"ט; תי"ד—ת"כ; כרך ו', ת"ש, עמ' רכ"ב—רכ"ט; תנ"ב—תנ"ח; כרך ז', ת"ש—תש"א, עמ' מ—מ"ב; שליח—שמ"ה; כרך ח', תש"א, עמ' ש"כ—שכ"ח; כרך י', תש"ב, עמ' ס"ט—פ"א; רפ"ז—רצ"ח.

ממכתבי הרב י. י. ריינס אל ישראל זנגביל

(מתוך ארכיון יס"א שבארכיון הציוני המרכזי). במישור, ירושלים, גל' ל"ד, י' אלול ת"ש; גל' ל"ה, י"ז אלול ת"ש.

יצחק גרינבוים, הסופר והעתונאי העברי סקירה ביבליוגרפית, העולם, כרך כ"ח, ה"ש, גל' י' עמ' 151—150.

החברה להמיכת יהודים עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריה ובא"י (למלאות יובל שנים להיווסדה), שם, שם, גל' ל"ב, עמ' 521—522.

שני מכתבים של יוסף טרומפלדור שם, כרך כ"ט, תש"א, גל' כ"ג, עמ' 360.

ד"ר נ. מ. גלבר — בן חמשים

הד ירושלים, י"א סיון תש"א.

מימים ראשונים

מוזכרונותיו של משה קאמינסקי, העולם, כרך כ"ט, תש"א, גל' כ"ד, עמ' 384—383; גל' כ"ה, עמ' 397—396 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

ספרית "ישורון"

הד ירושלים, גל' ק"ג, 18.7.1941.

מוסד תרבותי ע"ש מנחם אוסישקין ז"ל העולם, כרך ל', תש"ב, גל' ו', עמ' 45 (חתום: ל. ר.).

ששים שנה לעליית הבילויים

אגרות של בילויים, שם, שם, גל' מ', עמ' 327.

מכתב ד"ר י. ל. פינסקר אל יואכים טארנופול

שם, שם, גל' מ"ב, עמ' 353.

יובל הספריה הלאומית והאוניברסיטאית שם, שם, גל' מ"ד, עמ' 373.

הערה

(בדבר מכתב ד"ר י. ל. פינסקר אל יואכים טארנופול), שם, שם, גל' מ"ח, עמ' 412.

חזון אוסישקין על ירושלים החדשה

(פירסום מכתב מ. אוסישקין אל ד"ר י. צילנוב מיום 23.3.1914), הד ירושלים,

7.11.41

המקום שעליו עומדת מכללת ירושלים (מכתב מדוד לין אל מ. אוסישקין מיום י"ג מרחשון תרע"ד), שם, גליון קל"ט, 1.4.42.

ספרות חדשה לתולדות הציונות בשנות הש"ב—הש"ג

עם וספר, הוצ' ברית עברית עולמית, תל-אביב, תמוז תש"ג—יולי 1943.

היום ארלזוורוב

(עשר שנים למותו), העובד הציוני, 1.7.43.

מסורת ציונית בריטית

(עם מותו של ידיד יקר — ויקטור קא-זאלט), שם, 15.7.43.

הערה להערה

(בענין מכתב ד"ר יוסף הירש בדבר פגישת אביו בנימין הירש עם ק. ז. ויסוצקי במוסקבה ב"1874), העולם, כרך ל"א, תש"ג, גל' כ', עמ' 188, (חתום: י. ק.).

הרב יהודה ביבאס, אחד ממבשרי

הציונות

שם, כרך ל"ב, תש"ד, גל' ז'—ח', עמ' 69.

הערוכה לזכר יוסף טרומפלדור ז"ל

שם, שם, גל' כ"ה, עמ' 212 (בחתימת בן-חיים).

בן-ציון מוסינזון ז"ל, הלוחם לציון

(שני מכתבים מאת ב"צ מוסינזון אל מ. אוסישקין תרס"ג—תרס"ד), העובד הצירני, י"ג כסלו תש"ד, 9.12.43.

הילנה — ירושלים דליטא

גזית, כרך 6, חוב' ז', אדר תש"ד, עמ' 7—3.

חמש שנים לקיום ספרית "ישורון"

"הזמן", תל-אביב, י' אדר תש"ד.

חייקל לונסקי הי"ד

רשומות, כרך ב' (סדרה חדשה), תל-אביב, תש"ו, עמ' 61—60.

הארכיון הכללי לתולדות ישראל

(לפתיחת הארכיון על הרצהוטים), הערלם, כרך ל"ד, תש"ז, גל' כ"ב, עמ' 258.

שיבה לעבודת האדמה ולארץ-ישראל

(על החוברת "משמני ארץ", יאסי, תרל"ב), "סיני", ירושלים, אייר תש"ז, עמ' ק"ט—ק"ט (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

שרונה

"היום", ירושלים, 20.2.48.

הגנת הישוב

ראשי פרקים לתולדות ההגנה, ידיעות

למורה" לפעילי מעצת המורים למען הקרן
הקימת לישראל, ירושלים, ניסן-אייר
תש"ח.

מכתב אל מערכת "היום"

(בדבר הצלת ארכיונים של מוסדות הישוב
מהעיר העתיקה בירושלים), "היום", ירוש-
לים, 2.6.48.

לדרכה של הציונות הכללית
„הבוקר“, 11.8.48.

מירושלים לפתח-הקה

(ליובל השבעים של „אם המושבות“),
„היום“, ירושלים, 9.11.48.

לקראת ההתישבות הגדולה

„הבוקר“, 16.12.48.

ביבליוגרפיה: התנועה הציונית בשנות

תרס"ד-תרע"ד

בספר „התנועה הציונית בהתפתחותה“,
חלק שלישי, ממות הרצל עד מלחמת העולם
הראשונה ליצחק גרינבוים, ירושלים,
תש"ס עמ' 263-299.

תקנות החברה „סוכת שלום“ בירושלים
ירושלים, רבעון, כרך ב', ירושלים,
תש"י, עמ' קצ"ו-ר"ג (הופיע גם בתדפיס
מיוחד).

„קול מבשר“ לרבי יהודה חי אלקלעי
„שיבת ציון“ ספר השנה לחקר הציונות
ותקומת ישראל, כרך ב'-ג', ירושלים,
תש"א-תש"ב, עמ' 42-62 (הופיע גם
בתדפיס מיוחד).

חברה ישוב ארץ ישראל בגרודנה

(אגרות מנחם מענכין היילפרין ל.י. מ.
פינס), „רשומות“, כרך ה' (סידרה חדשה),
תל-אביב, תש"ג, עמ' 323-330 (הופיע
גם בתדפיס מיוחד).

ביבליוגרפיה

בספר „התנועה הציונית בהתפתחותה“, חלק
רביעי, ממלחמת העולם הראשונה עד
הצהרת בלפור ליצחק גרינבוים, ירושלים,
תש"ד, עמ' 216-234.

ר' יוסף בן אליהו, קרובו הנאור של הגר"א
מווילנא

„העבר“, לדברי ימי היהודים והיהדות
ברוסיה, כרך ב', תל-אביב, שבט תש"ד,
עמ' 73-85.

שקיעת ה„כוללים“ וה„חלוקה“.

„זמנים“, ירושלים, 3.3.54.

הבארון „אבי הישוב“

ש.ש. שם, 6.4.54.

לתולדות התנועה הציונית בטרומק
ספר „טרומק“, תל-אביב, תשי"ד, עמ'
67-71.

צילום ספרים וחוק להגבלת ייצוא ספרים
יקרים

„הספר“, רבעון לביבליוגרפיה, בעריכת
צבי הרכבי, ירושלים, תשרי-אדר תשס"ו.

הרבי מבוהוש וישוב ארץ ישראל

„הצופה“, 6.4.55.

הספרות של תנועת ישוב ארץ ישראל
ברומניה

„שיבת ציון“, מאסף לחקר הציונות ותקומת
ישראל, כרך ד', ירושלים, תשס"ו-תשס"ז,
עמ' 42-54 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

עדויות על השואה וגבייתן

ידיעות „יד ושם“, חוב' 7-6, ינואר 1956.

קיום לדמותו של סוקולוב

„עתון הקונגרס“, 25.4.56.

מבוא לתזכיר של פרץ סמולנסקין לחברת

„כל ישראל חברים“

„העבר“, לדברי ימי היהודים היהדות
ברוסיה, כרך ד', תל-אביב, תמוז תשס"ו,
עמ' 37-40 (התזכיר בתרגום ברוך קרא
מגרמנית נדפס ב„העבר“ ד', עמ' 46-40
וב„העבר“ ה', אלול תשי"ז, עמ' 28-18)
(הופיע גם בתדפיס מיוחד).

הישוב היהודי בעזה

תזכיר מאת ועד העדה העברית אל ההג-
לה הציונית, „הבוקר“, 11.1.57.

כחב-חרם של ועד מדינת ליטא נגד

המסיגים את גבול הקראים

„ציון“, כרך כ"ב, ירושלים, תשי"ז, עמ'
74-75.

אור באפלה

מחזה מחיי הגולים מסורטוגל, „מחברת“,
ירושלים, כסלו-סיון תשי"ח (חתום:
ישראל בן-חיים) (הופיע גם בחוברת
מיוחדת).

הרב מיהוד

(רשימת הערכה על „הרב מיהוד“ — ר'
מרדכי גימפל יסה לבנימין יסה), „העובד
הציוני“, דצמבר 1958 (חתום: ד"ר ישראל
בן-חיים).

אגרות אלעזר רוקח על חברת ביל"ו

„מנורה“, ירחון תרבותי, ירושלים, חוב'
4-2, תשי"ט.

ההסתדרות, "יהודה החפשית", מיסודו של נחמן סירקין

„אסופות“ מס' 7, הוצאת ארכיון ומזיאון של תנועת העבודה, תל-אביב, תשכ"א, עמ' 200—186 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

תאריך פטירתו של רבי יהודה ביבאס „אוצר יהודי ספרד“, ד', ירושלים, תשכ"א, עמ' 117.

חברת דורשי האוניברסיטה והחברה המדעית העברית בוילנה

(פרק מזכרונותי), „ספר שילה“, קובץ מאמרים לזכר יוסף שילה, תל-אביב, תשכ"א, עמ' 16—14 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

הפרעות ברוסיה בראשית שנות השמונים בשירה ובסיפור

„העבר“, כרך ט', ת"א, אלול תשכ"ב, עמ' 7—15 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

הרכבת הראשונה בארץ-ישראל „הבוקר“, 28.9.62.

לתולדות הגמנסיה העברית בירושלים, (חסות ממשלת צרפת לגמנסיה), ספר היובל של הגמנסיה העברית בירושלים תרס"ט—תשי"ט, ירושלים, תשכ"ב, עמ' 55—49 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).
הספר „דרישת ציון“ לרבי צבי קאלישר (מאה שנה להופעתו), „בתפוצות הגולה“ כרך 4 חוב' 1, ירושלים, 1962, עמ' 73—64.

הראשונים

„מחניים“, הוצאת הרבנות הראשית של צבא הגנה לישראל, תל-אביב, תשכ"ג, עמ' 31—28 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

תנועת חיבת ציון

שם, הוצאת הרבנות הראשית של צבא הגנה לישראל, ת"א, תשכ"ג, עמ' 88—86 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

האגודה „בני ברית“ בקאטוביץ

ספר היובל לנתן מיכאל גלבר, תל-אביב, עמ' 215—205 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

ועידת ציוני רוסיה במינסק אלול תרס"ב—

אוגוסט (ספטמבר) 1902

ד"ח מהועידה מאת הצייר מרדכי נודוק ממיטאוו, מבוא ותרגום לעברית, ירושלים, תשכ"ג, הוצ' „הספריה הציונית“, עמ' 85.

מנציח וקר ראשונים (אלתר דרואנוב) „הבוקר“, טודי ספרות, 3.5.63.

לתולדות שאיפתם של יהודי ירושלים לעבודת האדמה

„מנחה לאברהם“, ספר יובל לכבוד אברהם אלמליח, ירושלים, תשי"ט, עמ' 119—113.

אדם רוזנברג, מחלוצי ישוב הגולן, חובב ציון אמריקאי נשכח

קובץ „הנשכחים“ ה', תל-אביב, תשי"ט, עמ' 213—91 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

על תאריך פטירתו של רבי יהודה ביבאס „אוצר יהודי ספרד“, ב', תשי"ט, עמ' 117.

שלום עליכם הציוני

קובץ „שלום עליכם“, מאה שנה להולדתו, הוצאה משותפת של הקרן הקימת לישראל והמחלקה לחינוך ולתרבות בגולה שעי ההסתדרות הציונית, ירושלים, תשי"ט.

כנ"ל,

„גיד“, ידיעות למורה, בהוצאת הקרן הקימת לישראל, המחלקה לחינוך ומועצת המורים למען הקק"ל, ירושלים, תשי"ט.

תולדות היהודים בליטא

(מהמאה הארבע-עשרה עד שנת 1915), „יהדות ליטא“, תל-אביב, תש"ך, הוצ' „עם הספר“, עמ' 123—23.

חיבת ציון בליטא

„יהדות ליטא“, תל-אביב, תש"ך, הוצ' „עם הספר“ עמ' 507—489 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

התנועה הציונית בליטא תרנ"ז—תרע"ד (1897—1914)

„יהדות ליטא“, תל-אביב, תש"ך, הוצ' „עם הספר“, עמ' 529—508 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

פרופ' צבי (הרמן) שפירא ת"ר—תרנ"ח (1840—1898)

„יהדות ליטא“, תל-אביב, תש"ך, הוצ' „עם הספר“, עמ' 534—533 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

מבוא לתזכיר שר הפלך הוילנאי פאלן על בעיית היהודים ברוסיה

„העבר“ לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה, כרך ז', תל-אביב, אייר תש"ך, עמ' 95—91, (התזכיר תורגם מרוסית ע"י ברוך קראו) (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

שמעון דובנוב ותנועת חיבת ציון

„העבר“, כרך ח', אייר תשכ"א, עמ' 42—32 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

עם ישראל במאה ה-20, סקירה כללית, תולדות המאה ה-20, כרך ג', עם ישראל, חיי הרוח, המדע והתרבות ביהדות וב-עולם, תל-אביב, השכ"ד (1963), הוצאת "הרעאל".

חלוצי הדיבור העברי בארץ
האומה, רבעון, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 442-450 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

חלוצי הדיבור העברי בגולה
בתפוצות הגולה, חוב' 31-30, ירושלים, חורף תשכ"ה, עמ' 293-305.

אגרות מ. אוסישקין אל יהושע אייזנ-שטאדט-ברזלי
העברי, כרך י"ב, אייר תשכ"ה, עמ' 50-29.

ראשית הדיבור העברי בארץ ישראל
עם וספר, בסאון הברית העברית העול-מית, סיון תשכ"ה (מבוסס על הרצאה ב"קול ישראל").

מדינת היהודים במדין (על פאול פרידמן ותכניתו)

האומה, שנה ג', תשכ"ה, עמ' 443-455.
סידור ארכיונים פרטיים — הלכה למעשה (דברים ביחס עיון מטעם האיגוד הארכיוני בישראל, ירושלים, 12.4.64), יד לקורא, אלול תשכ"ה, כרך ח', חוב' א-ב.

עריכת כתבי-עת, קבצים וספרים:
זרמים

עתון לספרות, לעניני החיים, לחנוך ולמדע עברי, יוצא לאור על-ידי קבוצת סופרים עבריים בוילנה, בעריכת מ. ב. שניידר, ש. י. פינגלס וישראל קלויזנר (גליון א' הופיע בכ"ד כסלו תרצ"ב הופיעו 18 גליונות).

ספר יובל של הגמנסיה העברית ע"י "תרבות" ע"ש ד"ר יוסף אפשתינ ז"ל
בוילנה תרע"ו-תרצ"ו

הוצאת ועד היובל, וילנה, תרצ"ו, 112 עמ'
הסתדרות הסטודנטים של האוניברסיטה העברית, ירושלים

(דין וחשבון של הוועד משנת תרצ"ו), זמן פעולתי: 8.1.38-13.2.32, ירושלים, תרצ"ח.

מפרשת השואה

תעודות על סבלות היהודים תחת שלטון הנאצים, א': חזית יהודית באירופה, יוצא לאור על-ידי הוועד למען יהודי אירופה הכבושה (ועד ההצלה ליד הסוכנות היהודית לארץ-ישראל) בהוצאת ראובן מס, ירושלים, תש"ד, 115 עמ', דברי הקדמה והשתתפות בעריכת: יצחק גרינבוים - יו"ר ועד ההצלה

ספר הזוועות

תעודות ודינים וחשבונות על שואת היהודים במלחמת העולם השנייה, כרך א': מהתחלת מלחמת העולם השנייה עד פרוץ מלחמת גרמניה-רוסיה, בעריכת בנימין מינץ וד"ר ישראל קלויזנר, יו"ל ע"י ועד ההצלה של הסוכנות היהודית לא"י, בהוצ' ראובן מס, ירושלים, תש"ה, 263 עמ', מבוא והשתתפות בעריכת: יצחק גרינבוים, יו"ר ועד ההצלה. (כרך שני הוכן לדפוס, נשאר בכתב-יד השמור ב"יד ושם").

מפרשת השואה

תעודות על סבלות היהודים תחת שלטון הנאצים, ג'-ד': מחנות ההשמדה בפולין, יוצא לאור על-ידי ועד ההצלה של הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, בהוצאת ראובן מס, ירושלים, תש"ז, 267 עמ', הקדמה והשתתפות בעריכת: יצחק גרינבוים - יו"ר ועד ההצלה.

זאב לייבוניץ, בעליה ובבניה, זכרונות ומסות

ירושלים, תשי"ג, הוצאת ראובן מס, 234 עמ'.

ספר היובל לכבוד ד"ר נ. מ. גלבר

לרגל יובלו השבעים, ע"י ועד היובל המריל הוגו גולד, בעריכת ישראל קלויזנר, רפאל מאהלר, דב סדן, ת"א, תשכ"ג, 303 עמ'.

תולדות המאה ה-20

בעריכת ש. י. בלוך וישראל קלויזנר, כרך א': תולדות האומות 1900-1939; כרך ב': תולדות האומות 1939-1963; כרך ג': תולדות עם ישראל, חיי הרוח, המדע והתרבות ביהדות ובעולם, תל-אביב, תשכ"ד, הוצ' "הרעאל".